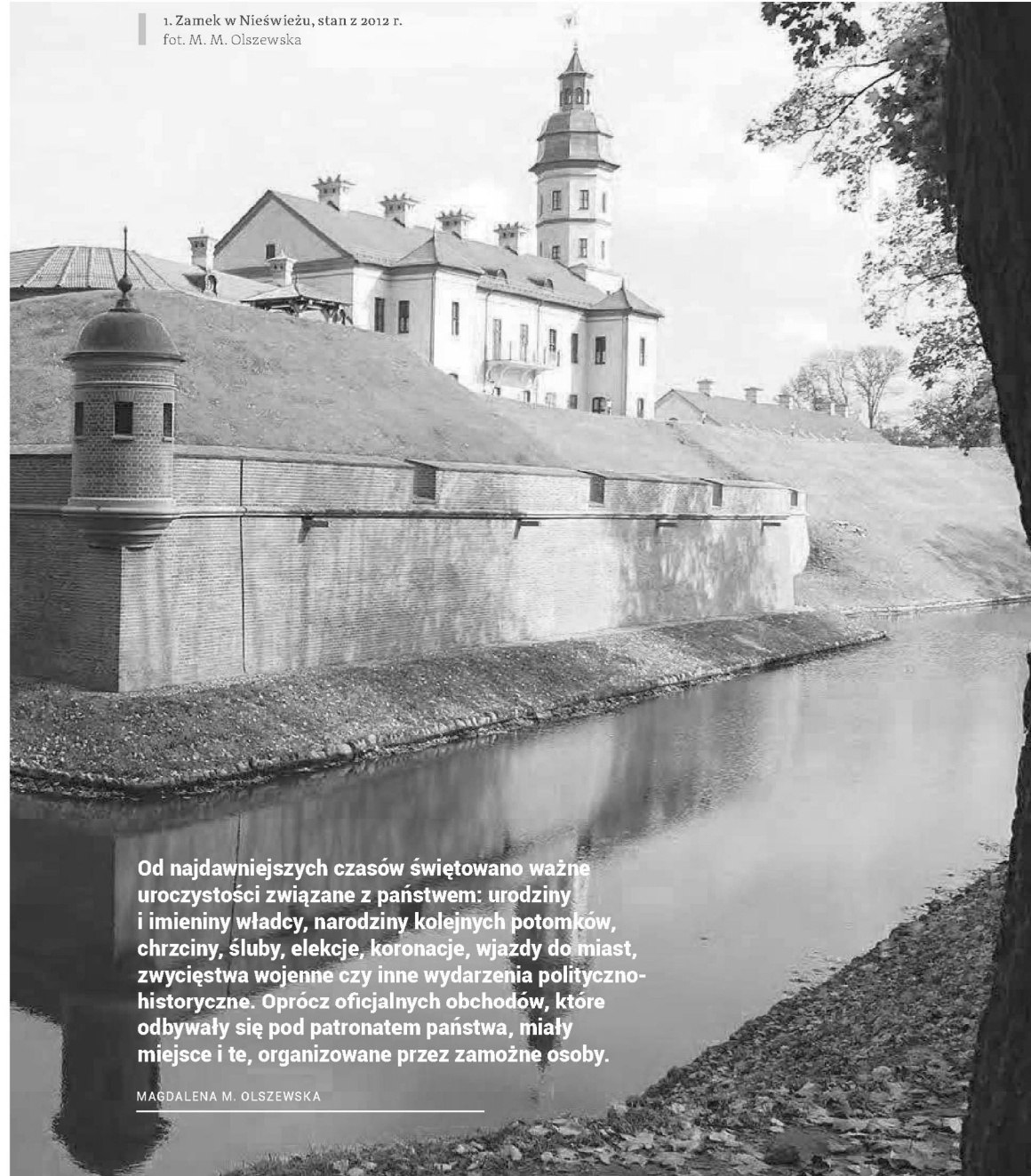

**Widowiska
„bitew morskich”
wystawione dla Stanisława
Augusta Poniatowskiego**

1. Zamek w Nieświeżu, stan z 2012 r.
fot. M. M. Olszewska

Od najdawniejszych czasów świętowano ważne uroczystości związane z państwem: urodziny i imieniny władcy, narodziny kolejnych potomków, chrzciny, śluby, elekcje, koronacje, wjazdy do miast, zwycięstwa wojenne czy inne wydarzenia polityczno-historyczne. Oprócz oficjalnych obchodów, które odbywały się pod patronatem państwa, miały miejsce i te, organizowane przez zamożne osoby.

MAGDALENA M. OLSZEWSKA

2. Zamek i staw w Nieświeżu, stan z 2015 r.

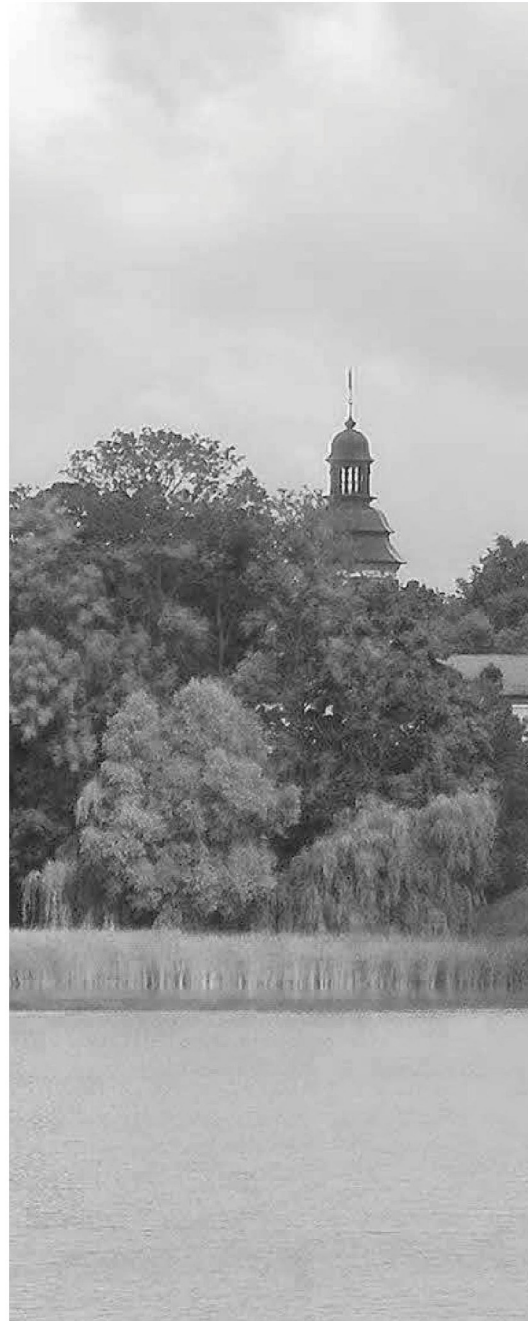
Fot. M. M. Olszewska

Prześcigano się w wystawianiu wspaniałych łuków triumfalnych, rozświetlonych iluminacji czy efektownych fajerwerków, którym często towarzyszyła oprawa muzyczna i teatralna (nad ich powstaniem pracowało wielu artystów, architektów, pirotechników, robotników itp.). Taką formę obchodów przygotowywano również dla Stanisława Augusta (1764-1795), ostatniego króla Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Czczono tzw. Dni Galowe – datę jego urodzin i imienin, rocznicę elekcji i koronacji; rocznicę porwania, bitwy pod Wiedniem, Konstytucji 3 Maja. Upamiętniano w szczególny sposób wizyty władcy w odwiedzanych miejscowościach. Tworzenie specjalnych dekoracji okolicznościowych z różnych okazji było bardzo popularne. Zjawisko to występowało nie tylko na terenie Rzeczypospolitej¹.

Jedną z wielu atrakcji zorganizowanych dla Stanisława Augusta były widowiska „bitew morskich”. Udało się odnaleźć relacje o pięciu takich realizacjach. Niestety, o niektórych z nich nie mamy bliższych informacji. Znane źródła nie opisują ich dokładnie. Przygotowywane uroczystości miały charakter czysto rozrywkowy, ale nie zostały pozbawione także elementów propagandowych.

Najwcześniejsza z odnotowanych „bitew”, zorganizowana została przez stolnika koronnego Augusta Moszyńskiego (1731-1786) i odbyła się w podwarszawskim Zwierzyńcu na Młocinach 27 sierpnia 1765 r., w pierwszą rocznicę rozpoczęcia sejmiku elekcyjnego.

¹ Szerzej temat dekoracji okolicznościowych omawiam w swojej pracy doktorskiej *Oprawa uroczystości państwowych za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764-1795)*, napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Jakuba Pokory, obronionej 30 III 2015 r., na Wydziale Nauk Historycznych i Społecznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Tam też przykłady popularnych polskich i zagranicznych uroczystości w XVIII w. i wcześniej oraz literatura przedmiotu.

Tego dnia w atmosferze ogólnej radości, przy muzyce, wydano obiad. Wystawiono także komedię francuską *Rose et Colas* (libretto Jean Michel Sedaine, muzyka Pierre Alexandre Monsigny)³. O godzinie 18 Stanisław August udał się na przejażdżkę do Tarchomina, a już o 19 pływał statkiem po Wiśle. W czasie tej wizyty jego oczom ukazała się zaaranżowana bitwa, podczas której „widział na różnych statkach ubrane Narody atakujące wyspę jedną, której bronili dzicy ludzie; Tym [!] panowały Bóstwa: Młodość, Kupidyn i wdzięki, które jednak po żwawej tamtym Narodom obronie, jak tylko Król wysiadł na ich brzeg, kazały dzikim swoim Poddanym broń złożyć, i spotkawszy Króla zaprowadziły Go do Theatrum”⁴. Tam wystawiono operę („3-głosowa kantata alegoryczna *La musica al trono*, tekst Michele del Zanca, muzyka?; balet towarzyszący kantacie, choreografia Bartolomeo Cambi, muzyka Heinrich Megelin”⁵), w której wystąpili włoscy śpiewacy, a później przygotowano iluminację. Następnie władca przepłynął na kolejną wyspę, gdzie przygotowano kolację w namiocie. Wieczór dopełniły czterdziestopięciominutowe fajerwerki, które rozpoczęto o północy. O godzinie drugiej król powrócił do swojej rezydencji w Warszawie⁶.

Od 20 do 25 lipca 1783 r. Stanisław August przebywał u Aleksandry Ogińskiej (1730-1798) w Siedlcach, gdzie czekały na niego liczne atrakcje, głównie o charakterze sielankowym. Król zwiedzał w Aleksandrowie (obecnie przylegająca) zaaranżowane wiejskie chaty i kramy

z towarami, przysłuchiwał się koncertom, oglądał przedstawienia teatralne itp. 22 lipca wieczorem zachwyił go „widok na wodzie i na lądzie z ognia artycjonalnego [sztucznego, nienaturalnego – M.M.O.] różne sztuki; już bat [z franc. *bateau* – statek – M.M.O.] niby w ataku gorzał, już bomby w wodzie zatopione, szelestem z wody unoszone na powietrzu pękaniem, i prześliczne gwiazdy z siebie wypuszczaniem, rozweseliły oczy patrzących. Nakoniec najdystyngowańsze Osoby wsiadłszy na bat przy pogodnej nocy, na wodzie od lamp oświeconej, pływały, przy wesołej na drugim brzegu muzyce, i nieustannym nadbrzegiem stojącego ludu okrzykiem: Niech żyje KRÓL”⁶.

Podczas podróży na sejm do Grodna w 1784 r. władca odwiedził 8 września Łopatyn koło Pińska, należący do Mateusza Butrymowicza (1745-1814), gdzie obserwował „bitwę morską”⁷. Jedno z najbardziej okazałych widowisk odbyło się w Nieświeżu, w dobrach Karola Radziwiłła „Panie Kochanku” (1734-1790) (il. 1-2)⁸. Ten kilkudniowy pobyt (16-22 września) przygotowano z wielkim rozmachem: król podziwiał pobliski majątek Radziwiłłów – Albę, w którym były wiejskie domki, kanały rzeczne oraz altany. W głównej siedzibie zwiedzał skarbiec, archiwum, bibliotekę gospodarza, kościół pojezuicki

6 F. W. [Chrystian Wilhelm Friese?], *Przyjęcie Najjaśniejszego Pana Stanisława Augusta Króla Polskiego Wielkiego Xiążęcia Litewskiego [...] Pana Naszego Miłościwego w Siedlcach Roku 1783*, Warszawa [1783], s. 28-29 (22 VII 1783).

7 [A. Naruszewicz], *Diariusz podróży Najjaśniejszego Stanisława Augusta Króla Polskiego na Sejm Grodzieński. Zaczawszy od dnia wyjazdu z Warszawy to jest: 26. Miesiąca Sierpnia Roku 1784 aż do przybycia do Grodna*, Warszawa MDCCCLXXXIV, s. 55 (8 IX 1784).

8 Szerzej o Radziwiłłach w Nieświeżu zob. np. T. Bernatowicz, *Mitra i buława. Królewskie ambicje księży w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697-1763)*, Warszawa 2011, s. 283-293; tenże, *Alba. Od renesansowej willi do kompozycji krajobrazowej. Z badań źródłowych nad architekturą ogrodów na Kresach*, Warszawa 2009.

2 A. Żórawska-Witkowska, *Muzyka na dworze i w teatrze Stanisława Augusta*, [Warszawa 1995], s. 314.

3 „Wiadomości Warszawskie” 1765, 31 VIII, nr 67; (27 VIII 1765). W nawiasach podano datyienne, do których odnosi się omawiane wydarzenie.

4 A. Żórawska-Witkowska, dz. cyt., s. 314. Autorka wymienia nazwiska śpiewaków.

5 Tamże. Zob. przypis 3.

z grobami przodków Radziwiłłów, kościół Benedyktynek, obóz dla dwóch tysięcy żołnierzy. Oglądał namioty zdobyte przez Jana III, a w okolicy polował. Wieczorami uczestniczył w spotkaniach uświetnionych koncertami, operami, baletami oraz balami. 19 września 1784 r. wieczorem, z pokoju zamkowego (1733-1796), śledził dwugodzinne widowisko połączone z iluminacją – „bitwę morską”, w której udział brało 30 okrętów⁹. Zaprezentowano obronę Gibraltaru, nawiązując do historycznej bitwy, która rozegrała się 13 września 1782 r.¹⁰

Naruszewicz relacjonuje szczegółowo jej przebieg przedstawiony u Radziwiłłów: „Tym czasem zaś gdy Monarcha odwiedzał Kościoły [w Nieświeżu, M.M.O.], około iluminacji fortecy Gibraltaru, i armowania takiej twierdzy imaginacyjnej jako okrętów skombinowanych do jej ataku Pracowano. Forteca była zrobiona z drzewa i płócien malowanych, niedaleko kościoła Ex-Jezuickiego na brzegu Jeziora, które zamek cały Xiążęcia oblewa złączony groblą z Miastem, na przeciwko fortecy na tymże jeziorze było około 30. Statków z masztami i żaglami mających atakować. Na boku zaś

fortecy było kilka baterii pływających, tak grobla jako i Gibraltar były oświetlone, niezmiernym światłem. Na każdym zaś statku, baterii i w samej fortecy były działa liczne z Żołnierstwem zbrojnym w muszkiety. Począł się atak około 8. a trwał aż po 10. Przy tak potężnym świetle puszczane ruce na kształt bomb, z obu stron straszny ogień i nieustający, wysadzanie prochów naśladowanie przez wyrzuty Rac tysięcznych gwiazdami i petardami sprawowało piękny i razem straszny widok, mianowicie gdy nieprzyjaciel podstępował pod zamek, i czynił rejteradę baterie popalone pływały po Jeziorze a statki przepłoszone cofnęły się do swojego brzegu¹¹. Na końcu nastąpiła iluminacja niepokonanej przez „Hiszpanów” twierdzy.

7 września 1791 r. w rocznicę elekcji, po zwyczajowym nabożeństwie w kolegiacie warszawskiej św. Jana i odśpiewaniu *Te Deum laudamus* przy wystrzałach z armat, wieczorem, nastąpiło otwarcie, znanego nam w obecnym kształcie, Teatru na Wyspie w Łazienkach, projektu Jana Chrystiana Kamsetzera (1753-1795). Wystawiono tu balet *Kleopatra*, według

9 [A. Naruszewicz], *Diariusz podróży Najjaśniejszego Stanisława Augusta Króla Polskiego na Sejm Grodzieński [...] (Dalsza Podróż J. K. Mci)*, Warszawa MDCCXXXIV, s. 3-5 (19 IX 1784).

10 Zob. „Gazeta Warszawska” [dalej jako: GW] 1782, 21 XII, nr 102; GW 1782, 21 XII, Suplement do nr 102; J. Kitowicz, *Pamiętniki, czyli Historia polska*, oprac. i wstęp P. Matuszewska; komentarz Z. Lewinówna, [Warszawa 2005], s. 363-364; A. T. Mahan, *The Influence of Sea Power upon History, 1660-1783*, New York 2010 [reprint], s. 403-412. Oblężenie gibraltarskiej twierdzy trwało od 1779 r. Decydująca bitwa pomiędzy wojskami Anglii a Hiszpanii i Francji miała miejsce 13.IX.1782 r. Wiosną 1783 r. wojska hiszpańsko-francuskie wycofały się ostatecznie. Gibraltar od 1704 r. był w posiadaniu Anglików. O wcześniejszych walkach o Gibraltar zob. E. Kosiarz, *Bitwy morskie*, Warszawa 1994, s. 106-110; P. P. Wiczorekiewicz, *Historia wojen morskich. Wiek żagla*, t. 1, Londyn 1995, s. 376-379; Z. Ryniewicz, *Bitwy morskie. Leksykon wydarzeń militarnych na morzach i oceanach świata*, Warszawa 1998, s. 136, poz. 141.

11 [A. Naruszewicz], *Diariusz podróży*, s. 3-5 (19 IX 1784). Natomiast w „Gazecie Warszawskiej” czytamy: „Okolo godz: 8. wieczornej, reprezentowano na jeziorze pod Zamkiem Attak Gibraltaru przez Flotę Hiszpańską; któremu N Pan przypatrywał się przez dwie godziny z Apartamentu J. X. Naruszewicza Biskupa Koad: Smol: gdyż z tego miejsca najlepiej był widziany. Forteca Gibraltarska wystawiona była na brzegu jeziora przy Kościele Po-Jezuickim; atakujących statków z zbrojnymi żołnierzami, z masztami i z żaglami, było około 30. do atakowania Fortecy; było także kilka Baterii Pływających. Dla udania Bomb, miotano wielkie ruce z obu stron, tak od Floty, jak i z Fortecy do Floty. Wysadzenie prochów, naśladowano wypuszczeniem razem tysięcznych rac z gwiazdami i petardami. Naostatek, Flota przepłoszona, ku brzegom swym cofnęła się, a Bateriae Pływające popalone, po jeziorze całe w ogniu błąkały się. Ta Forteca, przy Kościele niegdy Jezuickim stojąca, a potęgą Hiszpańską nie zwyciężona, dziwnie piękny widok sprawowała, gdy na znak zwycięstwa swego nad Hiszpania, cała iluminowana była”. GW 1784, 20 X, nr 84; (19 IX 1784).

3. Jean-Pierre Norblin de la Gourdain, *Wystawienie baletu Kleopatra w Łazienkach – Publiczność oczekująca na występ, w tle scena Teatru i Pałac na Wyspie, 1791 r.*, akwarela, gwasz, Zamek Królewski w Warszawie - Muzeum, nr inw. ZKW-dep.FC/608/ab. Fot. Andrzej Ring, Lech Sandzewicz

4. Jean-Pierre Norblin de la Gourdain, *Wystawienie baletu Kleopatra w Łazienkach – Łodzie przepływające przed sceną Teatru na Wyspie, 1791 r.*, akwarela, gwasz, Zamek Królewski w Warszawie - Muzeum, nr inw. ZKW-dep.FC/609/ab. Fot. Andrzej Ring, Lech Sandzewicz

5. Jean-Pierre Norblin de la Gourdaïne, *Wystawienie baletu Kleopatra w Łazienkach – Widok zza kulisy sceny Teatru na Wyspie*, 1791 r., akwarela, gwasz, Zamek Królewski w Warszawie - Muzeum, nr inw. ZKW-dep.FC/610/ab. Fot. Andrzej Ring, Lech Sandzewicz

6. Jean-Pierre Norblin de la Gourdaïne, *Wystawienie baletu Kleopatra w Łazienkach – Widok na grupę widzów na tle stawu z amfiteatrem w głębi*, 1791 r., akwarela, gwasz, Zamek Królewski w Warszawie - Muzeum, nr inw. ZKW-dep.FC/611/ab. Fot. Andrzej Ring, Lech Sandzewicz

libretta księdza Renauda, z choreografią Daniela Curza (ur. 1753), do muzyki Giovanniego Paisiello (1740-1816)¹². W roku uchwalenia Konstytucji 3 Maja szczególnie eksponowano chwilę niezależności Rzeczypospolitej oraz działania dążące do wzmocnienia państwa¹³. Starano się także podkreślić potęgę kraju, który byłby w stanie nieść ewentualną pomoc Rosji w walce na morzu. W tym bowiem czasie Katarzyna II prowadziła wojnę z Turcją i Szwecją¹⁴.

W letniej rezydencji królewskiej zebrało się kilka tysięcy ludzi. Podziwiano iluminację batów i kanału. Występowała między innymi znana śpiewaczka Luiza Todi¹⁵. Przedstawienie zakończyło się „wyobrażeniem śmierci Antoniusza po Zwycięstwie Augusta, pokazała się Skała z napisem takowym: – Z Domowych Rosterków, wyniknął Despotyzm u Rzymian. Niech zgoda w Polsce ubezpiecza Wolność. – Obok tego Napisu sens tychże słów dał się widzieć po Francusku”¹⁶. Później, przy wystrzałach z armat, miał miejsce fajerwerk, „który się kończył okazaniem Korony wspartej na czterech Kolumnach; z których pierwsza miała na sobie Emblema

Religii w Tablicach Przykazania Bożego; druga Męstwo Szlachty, Orężem in trophaeo zebrany; trzecia Industrją handlujących Mieszczan i Rękodzieł wyrażała in Caduceo; czwarta Rolniczej pracy w snopku; a te Kolumny opasał napis: Felici foedera juncta (Szczęśliwym Przymierzem złączone) z datami 7. Września 1764. i 3. Maja 1791. Roków”¹⁷. Koszt przedstawienia wyniósł ponad 3 000 dukatów nie licząc prezentów dla artystów¹⁸.

W kolekcji Fundacji Zbiorów im. Ciechanowieckich w Zamku Królewskim w Warszawie zachowały się cztery rysunki Jean'a-Pierre'a Norblina de la Gourdaina'a (1745-1830)¹⁹ przedstawiające widowisko, które należy wiązać z 1791 r. i wrześniową rocznicą elekcji. Ostatnio Anna Kuśmidrowicz-Król zadatowała dzieła Norblina bardzo szeroko od 1789 do 1791 r.²⁰. Autorka zauważyła: „Malowana z rozmachem, mająca walor bezpośredniej relacji seria rysunków ukazujących wystawienie baletu *Kleopatra* może dotyczyć premiery z 1789, inscenizacji z 1791 wzmiankowanej w prasie lub któregoś ze spektakli mających miejsce pomiędzy tymi datami. Data umieszczona na *pas-partout*, wskazująca termin przed oficjalną premierą spektaklu, wydaje się błędna”²¹. Data podana na *pas-partout* to 17 września 1788 r. Natomiast 14 września 1788 r. miało miejsce odsłonięcie pomnika Jana III Sobieskiego (we wspomnianym haśle katalogowym, do obu rysunków podano

12 Premiera miała miejsce 28 VI 1789 r. A. K. K. [A. Kuśmidrowicz-Król], *Wystawienie Baletu „Kleopatra” w Łazienkach*, w: *Stanisław August, ostatni król Polski. Polityk, mecenas, reformator 1764-1795*, katalog wystawy, red. naukowa A. Sołtys, Warszawa 2011, s. 376.

13 Np. *Konstytucja 3 Maja w tradycji i kulturze polskiej*, red. A. Barszczewska-Krupa, [Łódź 1991]; *Konstytucja 3 maja 1791*, wprowadzenie naukowe J. Bardach, Warszawa 2001.

14 W 1788 r., podczas odsłonięcia pomnika Jana III Sobieskiego, król nawiązywał do historii Rzeczypospolitej, jej walk z Turcją, eksponując swoją gotowość do pomocy wojskom rosyjskim. W tym roku sejm uchwalił ustawę o zwiększeniu wojska do 100 tys. Stanisław August miał nadzieję, że w zamian za to Katarzyna II pozwoli Polsce na bardziej niezależną politykę. W 1789 r. liczebność wojska zmniejszono jednak do 65 tys.

15 A. Żórawska-Witkowska, dz. cyt., s. 127-129.

16 GW 1791, 10 IX, Suplement do nr 73 (7 IX 1791).

17 Tamże.

18 A. Kruczyński, *Mecenas teatralny króla Stanisława*, w: *Stanisław August, ostatni...*, dz. cyt., s. 373; A. Kuśmidrowicz-Król, dz. cyt., s. 376-377.

19 A. Bernatowicz, *Norblin de la Gourdain Jan Piotr*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*, red. K. Mikołocka-Rachubowa, M. Biernacka, t. VI, Warszawa 1998, s. 116.

20 A. Kuśmidrowicz-Król, dz. cyt., s. 376-377, nr kat. 197-198.

21 Tamże, s. 377.

jedynie: „[...] le Sept. 1788 [!]”²², bez określenia daty dziennej). Być może ktoś nadając późniejszy podpis połączył błędnie te dwa wydarzenia.

Na przedstawieniach Norblina widzimy Pałac na Wyspie, scenę i widownię Teatru na Wyspie (z lożą królewską, il. 5), aktorów, publiczność oraz płynące kanałem statki. Sceny mają charakter reportażowy, ukazują wieczorne przedstawienie oraz iluminowany obelisk (il. 3-6). Z „Gazety Warszawskiej” wiemy, że całe widowisko było iluminowane i zakończył je fajerwerk²³. Pamiętając, że teatr otwarto 7 września 1791 r., niemożliwe wydaje się to, żeby rysunki przedstawiały wydarzenia z wcześniejszych lat. W Łazienkach przed 1791 r. funkcjonował już Teatr Mały (Trou-Madame), Teatr Stanisławowski, otwarty 6 września 1788 r. oraz drewniano-ziemny amfiteatr, w miejscu późniejszego kamiennego, który dopiero w 1790 r. Kamsetzer zaczął przebudowywać²⁴. W zbiorach Muzeum Narodowego w Poznaniu znajduje się rysunek Norblina z 1789 r. przedstawiający jeszcze wcześniejszy amfiteatr (ten drewniano-ziemny), nakryty namiotowym dachem, w którym odbywały się spektakle²⁵.

W wieku XVIII prowadzono wiele wojen, w których rozgrywano bitwy morskie. Były to: północna (1700-1721), o sukcesję hiszpańską (1701-1714), siedmioletnia (1756-1763), rosyjsko-turecka (1768-1774, 1787-1792), rosyjsko-szwedzka

(1791-1792) oraz o niepodległość Stanów Zjednoczonych (1775-1783)²⁶. W każdej z nich pojawiła się próba uzyskania hegemonii na morzu, kontroli nad strategicznym miejscem, które zapewniać miało przewagę nad innymi krajami. Rozwój handlu drogą morską jest jedną z najważniejszych gałęzi gospodarki zapewniającej dobrobyt państwa. Nic więc dziwnego, że od starożytności zabiegano o dominację na morzu.

Przedstawienia „bitew morskich” miały przede wszystkim charakter rozrywkowy. Dodatkowo widowiska takie, jak to z 1791 r., poza fascynacją antykiem, wskazywało na treści propagandowe przypominające o dążeniach Stanisława Augusta mających na celu wzmocnienie państwa. Działania króla dotyczące odbudowy polityki morskiej przejawiały się między innymi w zabiegach mających na celu realizację Kanału Pińskiego (Kanału Ogińskiego) oraz Kanału Muchawieckiego (Kanału Królewskiego, Kanału Dniepr-Bug), dzięki którym miał powstać szlak morski łączący Bałtyk z Morzem Czarnym²⁷. Dzięki późniejszym staraniom władca otrzymał od Katarzyny II zapewnienie o zwolnieniu z ceł rosyjskich polskiego handlu czarnomorskiego, pozostawiając niedużą opłatę tranzytową²⁸. Niestety, ze względów politycznych nie wszystkie zamiary Stanisława Augusta zostały do końca zrealizowane.

²² Tamże, 376.

²³ GW, 1791, 10 IX, nr: 73; (7 IX 1791); GW, 1791, 10 IX, Suplement do nr 73 (7 IX 1791); „Gazety Wileńskie”, 1791, 17 IX, nr XXXVIII (7 IX 1791).

²⁴ M. Kwiatkowski, *Wielka Księga Łazienek*, Warszawa 2000, s. 72-73, 95-96, 123-124. Kwiatkowski wspomina o wystawieniu Kleopatry jako o wydarzeniu inauguracyjnym. Tamże, s. 124.

²⁵ A. Kępińska, *Jan Piotr Norblin*, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1978, s. 49, il. 91; M. Kwiatkowski, dz. cyt., s. 95.

²⁶ Zob. np. E. Kosiarz, *Wojny na Bałtyku X-XIX w.*, Gdańsk 1978, s. 235-371; tenże, *Bitwy morskie...*, dz. cyt., s. 61-153; P. Wiczorkiewicz, dz. cyt., s. 224-425.

²⁷ Np. [A. Naruszewicz], *Diariusz podróży...* (8 IX 1784).

²⁸ Od 1783 r. działała Kompania Handlowa Polska, która zajmowała się organizacją handlu w rejonie Morza Czarnego. Zob. GW, 1787, 13 I, Suplement do nr 4.